

MPSC

राज्य सेवा

महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग

सामान्य अध्ययन

पेपर 2 – भाग – 1

भारताचे संविधान

Maharashtra - PSC

भारताचे संविधान

क्र.सं.	अध्याय	पृष्ठ सं.
1.	संविधान निर्मितीची प्रक्रिया	1
2.	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	3
3.	राज्यघटनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये	8
4.	घटनेची प्रस्तावना	12
5.	मूलभूत हक्क	16
6.	मूलभूत कर्तव्ये	20
7.	राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे	23
8.	केंद्र व त्याचा प्रदेश	27
9.	घटनेचा मूळ गाभा	29
10.	घटनादुरुस्ती	31
11.	नागरिकत्व	33
12.	घटनात्मक संस्था/आयोग	38
13.	गैरसंवैधानिक संस्था	46
14.	राष्ट्रपती	60
15.	पंतप्रधान आणि केंद्रीय मंत्रिमंडळ	63
16.	भारतीय संसद	66
17.	आणीबाणीच्या तरतुदी	78
18.	राज्यपाल	82
19.	मुख्यमंत्री आणि राज्य मंत्रिमंडळ	85
20.	राज्य विधिमंडळ	87
21.	केंद्र राज्य संबंध	92
22.	आंतरराज्य संबंध	101
23.	सर्वोच्च न्यायालय	105
24.	उच्च न्यायालय	108
25.	गौण न्यायालय/जिल्हा न्यायालय आणि लोक अदालत	110
26.	लोकपाल आणि लोकायुक्त	114

27.	पंचायत राज व्यवस्था	118
28.	शिक्षण प्रणाली	121
29.	प्रसारमाध्यमे	125
30.	विविध महत्त्वाचे कायदे	129
31.	सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक कायदे	138
32.	सार्वजनिक धोरण, नियोजन, अंमलबजावणी, मूल्यमापन, विश्लेषण	142
33.	लोकप्रशासनातील संकल्पना, दृष्टीकोन आणि सिद्धांत	152

प्रिय विद्यार्थी, टॉपर्सनोट्स चुनने के लिए धन्यवाद।

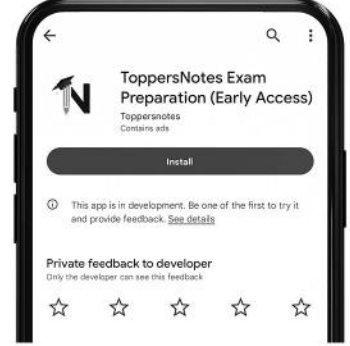
नोट्स में दिए गए QR कोड्स को स्कैन करने लिए टॉपर्स नोट्स ऐप डाउनलोड करें।
ऐप डाउनलोड करने के लिए दिशा निर्देश देखें :-

ऐप इनस्टॉल करने के लिए आप अपने मोबाइल फ़ोन के कैमरा से या गूगल लेंस से QR स्कैन करें।

टॉपर्सनोट्स
एग्जाम प्रिपरेशन ऐप

टॉपर्सनोट्स ऐप डाउनलोड करें गूगल प्ले स्टोर से।

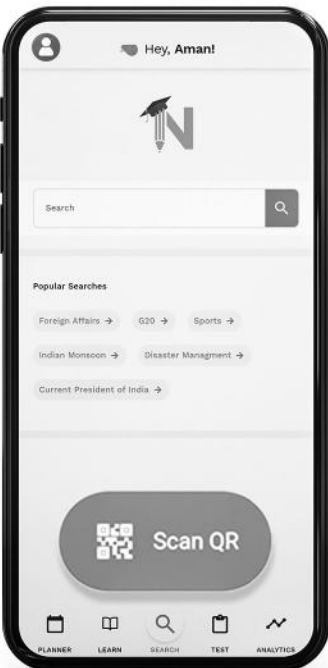
लॉग इन करने के लिए अपना मोबाइल नंबर दर्ज करें।

अपनी परीक्षा श्रेणी चुनें।

सर्च बटन पर क्लिक करें।

SCAN QR पर क्लिक करें।

किताब के QR कोड को स्कैन करें।

• सोल्युशन वीडियो
• डाउट वीडियो
• कॉन्सेप्ट वीडियो

• अतिरिक्त पाठ्य-सामग्री

• विषयवार अभ्यास
• कमजोर टॉपिक विश्लेषण

• रैंक प्रेडिक्टर
• टेस्ट प्रैक्टिस

किसी भी तकनीकी सहायता के लिए
hello@toppersnotes.com पर मेल करें
या [766 56 41 122](tel:7665641122) पर whatsapp करें।

संविधान निर्मितीची प्रक्रिया

* मागणी

- प्रथम - एम एन रॉय - 1934
- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस - 1935 (ओपचा)
- 1938 साली पं. नेहरुनी काँग्रेसच्या वतीने समन्वय या मागणीस मुक्त स्वरूप दिले.
- 1940 मध्ये 'ऑगस्ट ऑफर' मार्फत घटना समितीची मागणी मान्य.
- मुस्लीम लीग तर्फे 2 स्वतंत्र घटना समितीची मागणी.

* स्वरूप

- कॅबिनेट मिशन प्लॅनच्या शिफारसीने, 1946 साली घटना समिती स्थापित.
- ज्यामध्ये एकूण सदस्य संख्या 389 इतकी होती. यापैकी 296 जागा ह्या ब्रिटिश भारताला तर 93 जागा संस्थानाला.
- प्रत्येक प्रांत, रियासत, सव्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व.
- प्रत्येक समुदायाचे प्रतिनिधी प्रांतीय विधान सभेत, त्या समुदायाच्या सदस्यांवर निवडले जातील (एकल हस्तानुरोधीय मतदान पद्धत).
- संस्थानांचे प्रतिनिधी हे तेथील प्रमुखांवर नामनिर्देशित.
- त्यामुळे हे स्पष्ट की धट्टक संविधान सभा ही अंशतः निवडून तर अंशतः नामनिर्देशित होती.

* कामकाज

- 9 डिसेंबर 1946 - पहिली बैठक. (मुस्लीम लीगचा बहिष्कार)
- सच्चिदानंद सिन्हा यांची हुंगामी अध्यक्ष म्हणून निवड (फ्रेंच पद्धत)
- 13 डिसेंबर 1946 - उद्देशांचा ठराव. (पं. नेहरु)
- उद्देशांचा ठरावामध्ये काही बदल करून तो घटनेच्या प्रस्तावनेत समाविष्ट केला आहे.

* स्वातंत्र्य कायदा 1947 मधील बदल

- या बदलानुसार संविधान सभा सर्वोच्च बनली.
- ब्रिटिश कायदा खद किंवा बदल करण्याचा अधिकार.
- संविधान सभा हीच पहिली विधानसभा बनली.

→ ज्यामह्ये स्वतंत्र भारतासाठी कायदे बनवणे व राज्यघटना तयार करणे ही प्रमुख कामे होती.

→ संविधान सभा जेव्हा घटनानिमित्तीचे कामकाज करत, तेव्हा डॉ. राजेद्रप्रसाद त्याचे अध्यक्ष होते व जेव्हा ती कायदेमंडळ म्हणून कामकाज करत तेव्हा त्याचे अध्यक्ष जी. व्ही. मावळकार असत.

→ पाकिस्तान भागातील मुस्लीम लीग सदस्यांचा बहिष्कार.

* इतर कार्ये.

→ भारताची कॉमनवेल्थचा सदस्यता मान्य (मे 1949)

→ राष्ट्रीय झेंडा स्वीकारला (22 जुलै 1947)

→ राष्ट्रगीत (24 जानेवारी 1950).

→ वंदे मानरमचा राष्ट्रीय गीत म्हणून स्वीकार (24 जानेवारी 1950).

→ डॉ. राजेद्रप्रसाद यांची राष्ट्रपती पदा निवड (24 जानेवारी 1950).

→ राज्यघटना निर्मितीचा प्रकृण खर्च - 64 लाख

* घटना वाचन प्रक्रिया.

→ पहिले वाचन - 4 नोव्हें 1948.

→ दुसरे वाचन - 15 नोव्हें ते 17 ऑक्टो 1948 1949.

→ तिसरे वाचन - 14 नोव्हें - 1949.

* अंमलबजावणी.

→ घटनेच्या काही तरतुदी जसे नागरिकत्व, निवडणुका, हंगामी विधानसभा, इ. 26 नोव्हें 1949 पासून अंमलान आल्या.

→ उर्वरित तरतुदी ह्या 26 जानेवारी 1950 पासून अंमलान आल्या. (त्याच दिवशी 1930 मध्ये पं. नेहरूंनी पूर्ण स्वराज्याची मागणी केली होती.)

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

① Regulating Act 1773.

- कंपनीचे भारतीय कामकाजवर नियंत्रण व नियमनाचे पहिले पाऊल.
- केंद्रीय प्रशासनाचा पाया.
- बंगालच्या गव्हर्नरच्या अधिकारांची अनुमती व मुबई, मद्रासच्या गव्हर्नरला मुख्य स्थान.
- सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना.
- कंपनीच्या कामगारांना खाजगी व्यापार व स्तु भेटवस्तु खरेदीवर बंदी.

② Pitts India Act 1784.

- 1773 च्या कायद्यातलिल उणिवा दूर
- वाणिज्यिक कार्ये व राजकीय कार्ये यात भेद करवता आला.
- राजकीय कार्ये (Board of control) कडे तसेच वाणिज्यिक कार्ये (court of director)
- कंपनीच्या क्षेत्राला ब्रिटीशाच्या ताब्यातील क्षेत्र संबोधन प्राप्त

③ Charter Act 1833.

- बंगालचा गव्हर्नरला भारतचा गव्हर्नर बनवण्यात आले (सर्व नागरी व सैद्धीकी अधिकार)
- ईस्ट इंडिया कंपनी व्यापारी कंपनी म्हणून लयास गेली व फक्त प्रशासकीय संस्था म्हणून अस्तित्व.
- 1833 रोजी नागरी सेवेसाठी मुक्त स्पर्धात्मक प्रस्ताव.

④ सर्वे कार्यक

Charter Act 1853.

- गव्हर्नरच्या काँग्रेसची कायदेविषयक कार्ये व कार्यकारी कार्ये यांत भेद व 6 नवीन सदस्यांचा समावेश
- नागरी सेवेसाठी खुली परफत (मेकॉले समिती)
- कंपनी राजवटीचा कार्यकाळ वाढवला
- केंद्रीय विधिमंडळात स्थानिक प्रतिनिधित्व देण्यात

राणीची राजवट (1858-1947)

5) भारतीय सरकारचा कायदा 1858

→ गव्हर्नरच्या सेवजी वॉईसरॉय ही त्या पदाची निर्मिती (हा ब्रिटीश सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून काम पाहत असे).

→ Board of control आणि court of directors पद संपुष्टात

→ नवीन कायदिय (सेक्रेटरी) ची निर्मिती व त्याकडे सर्व अधिकारांचे वाटप. तसेच तो ब्रिटीश संसदेला जबाबदार

→ 15 सदस्यांचा गट सेक्रेटरीला मदत करव्यासाठी.

6) Indian Council Act of 1861

→ भारतीय लोकांना प्रतिनिधित्व देण्यास सुरुवात (3 सदस्य नामनिर्देशित)

→ मुंबई, मद्रास प्रांतांना अधिकार देवून विकेंद्रित करणास सुरुवात.

→

7) Morley & Minto Reforms 1909

→ केंद्रीय कायदेमंडळातील सदस्य संख्येत वाढ (16 to 60)

→ भारतीय सदस्यांना 6राव्या व उपप्रश्न विचारण्याचा अधिकार

→ सांप्रदायिक प्रतिनिधित्व (communal representation) सुरुवात (मुस्लीम)

8) भारतीय सरकारचा कायदा 1919

→ प्रांतांना अधिकारांचे विभाजन करून विकेंद्रित करणास सुरुवात.

→ प्रांतीय मंडळात कायदेविषयक निमित्ताने विभागणी

→ Transferred subject (गव्हर्नरच्या अखत्यारित मंत्र्यांची सल्ल्याने)

→ Reserved subject (मंत्र्यांच्या सल्ल्याशिवाय)

→ सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाची व्याप्ती वाढवली.

→ प्रांतिक अंदाजपत्र तः कर्माय अंदाजपत्रातुन वेगळे

⑨ | भारतीय सरकारचा कायदा 1935. |

→ अखिल भारतीय प्रशासनाची सुकृतात, ज्यामध्ये केंद्रीय कायदे, प्रांतिक कायदे, व समवर्ती कायदे

→ प्रांताना जास्त अधिकार देण्यात आली.

→ केंद्रीय मंत्रावर दुहेरी सरकार स्थापन

→ सांप्रदायिक प्रतिनिधीत्वाची व्याप्ती महिला, कामगार, व SC पर्यंत वाढवली.

→ रिजर्व बँकेची स्थापना.

⑩ | भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947. |

→ ब्रिटीश राज्य संपुष्टात.

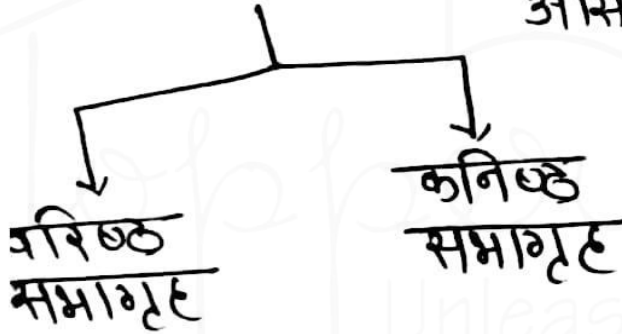
→ भारताची विभागाणी

→ षॉईसरॉय पदाची संपुष्टी

→ व संविधानसभेस राज्यघटना निर्मितीचे अधिकार

* भारतीय सरकारचा कायदा 1935

- अखिल भारतीय प्रशासनाची सुरुवात ज्यात केंद्रीय सुची, राज्य सुची व समवर्ती सुचीचा समावेश.
- प्रांताना जास्त अधिकार (संघराज्याची सुरुवात)
- गवर्नर हा मंत्र्यांच्या सल्ल्याने कामकाज करत.
- केंद्रीय स्तरावर दुहेरी सदनची स्थापना.
- विसभागूद - बंगाल, बॉम्बे, मद्रास, बिहार, आसाम, मध्ये सुरु

- सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाची व्याप्ती - महिला, कामगार, अनु जाती इ.
- सुमारे 10 टक्के जनतेला मतदानाचा हक्क.
- केंद्रीय तसेच राज्य लोकसेवा आयोगाची तयारी.

10) भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947.

- ब्रिटीश राज्य संपुष्टात.
- भारताची विभागाणी
- वॉईसरॉय पदाची संपुष्टी
- व संविधानसभेस राज्यघटना निर्मितीचे अधिकार
- संविधान सभेस घटनानिर्मितीचे स्वातंत्र्य.
- आदिवासी विभाग व संस्थांना ब्रिटीश राज्यातून मुक्ती व दोन गवर्निमित देशात विविन होण्याचा किंवा अलिप्त राहण्याचा पर्याय.

→ भारतीय सरकारचा कायदा 1935 मध्ये सुधारणा किंवा रद्द करण्याचा अधिकार.

→ ब्रिटनच्या राज्याचा भारताचा सम्राट ही पदवी रद्द.

→ लॉर्ड माऊटबॅटन हा भारताचा गवर्नर जनरल बनला.

राज्यघटनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

① सर्वात मोठी लिखित घटना :- भारतीय राज्य-घटनेत मुळ - 395 कलम, 8 परिशिष्टांचा समावेश होता. कालानुसार त्यात सुधारणा करून आज रोजी 465 पेक्षा अधिक कलम व 12 परिशिष्टांचा समावेश आहे.

राज्यघटनेला एवढे विस्तृत स्वरूप हे भारताच्या भौगोलिक, ऐतिहासिक, तसेच विविध नेमुळे प्राप्त झाले.

② इतर स्रोत :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध देशातील घटनांचा अभ्यास करून, निष्पत्ती तिघल्या सर्व तरतुदी भारताला अनुसरून समविष्ट केल्या. जसे.

मुलभूत हक्क - अमेरिका.

मार्गदर्शक तत्वे - आर्थरलॅंड.

भारताने ह्या तरतुदी ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, रशिया, फ्रान्स ह्या प्रमुख देशांकडून स्वीकारल्या

तसेच भारतीय सरकारचा कायदा 1935 चा घटना निमिती मध्ये मोठा वाटा होता. संसद संघराज्य, गव्हर्नर, आणीबाणी, लोकसेवा अधिका इ. तरतुदी त्यातून घेतल्या.

③ बदल करण्यास कठीण व लवचिक.

→ घटनेतील काही तरतुदी ह्या साह्या बहुमताने तर काही तरतुदी विशेष बहुमताने पुसत करता येतात. (ज्यामध्ये राज्यांचा हा सहभाग असू शकतो.)

④ एकात्मिक परंतु संघराज्य प्रणाली.

केंद्रीय	संघराज्य
→ एक राज्यघटना.	→ दोन सरकार (केंद्र व राज्य)
→ एकच नागरिकत्व.	→ अधिकारचे विभाजन
→ घटनेची लवचिकता.	→ ~~घटनेची~~ घटनेचे वर्चस्व.
→ एकात्मिक न्यायपालिका	→ विदसदनी कायदेमंडळ.
→ आणीबाणीची तरतुद	→ स्वतंत्र न्यायपालिका
इ.	इ.

5) संसदीय कार्यपद्धती :- भारताने ब्रिटीश प्रमाणे संसदीय कार्यपद्धतीचा स्वीकार केला. जो कार्यदेमंडळ व संसद यांच्यात समन्वय साधते.

याला Westminster Model म्हणजेच जबाबदार सरकार किंवा संसदीय सरकार म्हणतात याची वैशिष्ट्ये —

- नाममात्र व वास्तविक अधिकारी
- बहुसंख्य पक्षाचे शासन.
- कार्यकारिणी विधिमंडळाची सामुहिक जबाबदारी.
- सभागृहाचे (लोकसभा किंवा विधानसभा) पत्ते विर्सजन.

भारतीय संसद पद्धती व ब्रिटीश संसद पद्धती यातील फरक.

→ ब्रिटीश संसदेप्रमाणे भारतीय संसद सार्वभौम नाही.

→ भारतातील निवडलेले प्रमुख (राष्ट्रपती) हे प्रजासत्ताक असतात परंतु ब्रिटन मध्ये वंशापरंपरागत राजेशाही प्रमुख आहे.

6) धर्मनिरपेक्ष राज्य.

→ मुळ धटनेत शब्द नव्हता, परंतु एकूण धटनेच्या सारांश तसा संदर्भ देतो.

→ धर्मनिरपेक्ष शब्द 42 व्या धटनादुरुस्तीने समाविष्ट.

→ प्राश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षता ही धर्म व राज्य त्यांना एकमेकांपासुने वांब करते. परंतु भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सर्व धर्मांना समान न्याय देते.

7) एकेरी नागरिकत्व.

→ सांघिक पद्धती असुनही ही एकेरी नागरिकत्व

⑥ संसदेची सावभोमता व न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य
 → घटनेने संसदेला व न्यायपालिकेला विशिष्ट सिमित त्यांच्या त्यांच्या कार्याची स्वातंत्र्य दिले व एकमेकात कर्चस्वाची लढाई होणार नाही याची सुरक्षा काळजी घेतली.

⑦ एकात्मिक परंतु स्वतंत्र न्यायपालिका.

सर्वोच्च न्यायालय

उच्च न्यायालय

जिल्हा न्यायालय

→ एकात्मिक पद्धतीमुळे सुपुंर्ण देशान केंद्रिय व सांघिक कार्याची अंमलबजावणी.

→ सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रमुख काम हे मुलभुत हक्कांचे संरक्षण तसेच अपील द्वारे चालते.

→ घटनेने सर्वोच्च न्यायालयाचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी तरतुद केली आहे. जसे.

— सर्व खर्च हे एकत्रित निधी (Consolidated Fund) मधुन केले जातात.

— न्यायाधीशांचे कामकाज व त्यावर टिपणीस मज्जाव

— निवृत्ती नंतर खाजगी सेवेस नकार इ.

⑧ मुलभुत हक्क :

→ राजकीय लोकशाहीचा पुरस्कार.

→ कार्यकारी मंडळाच्या अनियंत्रित कारभाराला लगाव.

→ न्याय्य आहेत (मुलभुत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास दाद मागण्याचा अधिकार)

→ तरी ते अभयाद नाही, कायदेमंडळ वेळो-वेळी बदल आणु शकते.

→ त्यांची अंमलबजावणी आणवणी वेळस बदल होवू शकते. (कलम 20 व 21 सोडून).

⑨ राज्याची मार्गदर्शक तत्वे :

→ डॉ. आंबेडकरांच्या मते नवीन वैशिष्ट्ये.

→ यांचे वर्गीकरण - गांधीवादी, उपारमतवादी, व समाजवादी असे करता येते.

- कल्याणकारा राज्य स्थापनस अयुपत
- न्याय्य नाहित (उल्लेखन सान्यास पाप मागता येत नाही).
- मिर्नरस मिल्स केस मध्ये सुप्रीम कोर्टने नमुद केले की भारतीय राज्यघटना ही मुलभुत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वे यात समन्वय साधनारी आहे.

⑩ मुलभुत कर्तव्ये .

- मुळ घटनेत समावेश नव्हता .
- स्वर्ण सिंग समिती
- 42 वी घटनादुरुस्तीने 1976 मध्ये समावेश .
- कर्तव्याची जाणीव .
- न्याय्य नाहित .

⑪ आणीबाणी

- राष्ट्रीय आणीबाणी - (कलम 352)
(युद्ध व परकीय आक्रमण)
- राष्ट्रपती राजवट (कलम 356)
- आर्थिक आणीबाणी (कलम 360).

घटनेची प्रस्तावना

- प्रस्तावनेला 'घटनेची तोंडओलख' म्हणून ओळखतात. तसेच घटनेचा सारांश सुद्धा म्हणता येईल.
  - घटनेची प्रस्तावना ही पं. नेहरूंच्या 'हरावांची उद्विष्टे' यावर आधारित.
  - ५२ व्या घटनादुरुस्तीने यात - धर्मनिरपेक्षता, समाजवादी, एकात्मिक हे शब्द समाविष्ट. (अखंडता)
- * चार महत्त्वाचे हातक.

- ① घटनेच्या अधिकाराचा स्त्रोत :- प्रस्तावनेत असे नमूद केले की घटनेला अधिकार हे त्यांच्या लोकांकडून मिळाले.
- ② राज्याचे स्वरूप :- प्रस्तावना भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक घोषित करते.
- ③ उद्विष्टे :- यामध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा समावेश.
- ④ तारीख - २६ नोव्हेंबर १९५९.

* घटनेतील महत्त्वाचे शब्द :-

- ① सार्वभौम :-
  - याचा अर्थ भारतावर इतर कोणत्याही देशाचे वर्चस्व नाही, व भारताचे कोणावर अवलंबित्व नाही.
  - भारत स्वताचे आंतरिक व बाह्य व्यवहार स्वतंत्रपणे चालवू शकतो.
  - जरी भारत राष्ट्रकुल राज्याचा सदस्य असला, तरी त्याचा सार्वभौमत्वावर परिणाम होत नाही.
  - सार्वभौम देश या नात्याने भारत इतर देशांची जमीन विकत (भुभाग) घेवू शकतो व त्याचा भुभाग परदेशी राज्याला देवू शकतो.

② समाजवादी

- ५२ व्या घटनादुरुस्तीने शब्द समाविष्ट परंतु घटनेच्या तरतुदीत समाजवादाची सामग्री समाविष्ट.
- भारताने लोकशाही समाजवाद प्रस्थापित आहे. यामध्ये 'मिथ्य अर्थव्यवस्था' (खाजगी व सरकारी)

→ 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारताची समाजवादी ओळख कमी केली.

⑤ धर्मनिरपेक्षता

→ 42 व्या घटनादुरुस्तीने समावेश, परंतु घटनेत विविध तरतुदीने सारांश / संघर्ष मिळतो.
(मूलभूत हक्क 25 ते 28).

→ भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सकारात्मक आहे (सर्व धर्मांना समान वागणूक) व सहाय्य.

④ लोकशाही

→ अप्रत्यक्ष लोकशाही - भारत, अमेरिका, ब्रिटन इ.

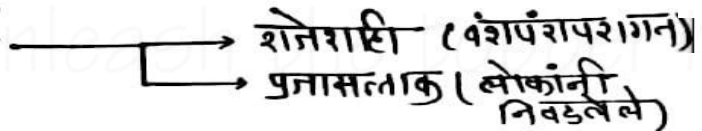
→ प्रत्यक्ष लोकशाही - स्वित्झर्लंड, स्वीडन इ.

→ सर्वोच्च सत्ता लोकांच्या हाती.

→ भारतीय लोकशाही ही मॅसदीय लोकशाही आहे. जिथे जनता त्यांचे प्रतिनिधी निवडून देते.

→ प्रस्तावनेतील लोकशाही ही फक्त राजकीय नसून आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीची व्याप्ती पेशवते.

⑤ पजासत्ताक

→ ब्रिटनमध्ये राजेशाही ही वारसाहक्काने प्राप्त होते.

→ भारताने राष्ट्रपती हे लोकांमार्फत अप्रत्यक्ष निवडून घेतले.

⑥ न्याय

→ आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्याय.

→ सामाजिक न्यायामध्ये सर्व नागरिकांना समान वागणूक, त्यांच्या जात, पंथ, रंग, लिंग इ. वरून भेद नाही.

→ आर्थिक न्याय म्हणजे समाजातील आर्थिक असमानता संपवणे.

→ राजकीय न्याय म्हणजे सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिक न्याय व संधी.

→ न्यायांची संकल्पना ही 1917 च्या रशियन क्रांती कडून घेतली आहे.

⑦ स्वातंत्र्य

- व्यक्तीच्या क्रियाकल्पावर बंधने नसणे. तसेच त्याला ~~व्यक्~~ वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संधी देणे.
- प्रस्तावना ही भारतीयांना विचार, अभिव्यक्ती, पक्षा, उपसना यांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित करते.
- तथापि स्वातंत्र्य म्हणजे हे तसे वागण्याचा "पेखाना" नाही. त्यावर घत्नेत काही पर्यादा आहेत.
- स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही तत्वे 19 1789 च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून प्रेरित.

⑧ समानता

- याचा अर्थ विशिष्ट एका घटकाला विशेषाधिकारांची अनुपस्थिती. व कोणत्याही भेदभावाशिवाय नागरिकांना वर्गी व संधीची समानता.
- अनुच्छेद 14 ते 18 समानतेची व्याप्ती स्पष्ट करतात.

⑨ बंधुता

- एकेरी नागरिकत्वाबदले बंधुत्वच्या भावनेला प्रोत्साहन.
- बंधुतेचा प्रसार करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य (अनु. 51 L-A).
- बंधुत्वाने - व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राज्याची एकता व अखंडता प्रस्थापित करणे आवश्यक.

* प्रस्तावनेचे महत्त्व

- प्रस्तावना ही मुलभुत तत्वज्ञान व मुख्य यावर आधारीत.
- जी संविधान सस्थापकांची स्वप्ने, आकाशा, उदात्त दृष्टी प्रतिबिंबित करते.
- अल्तादी स्वामीच्या मते आपण इतके दिवस जे विचार व स्वप्न पाहिले यांचा सारांश म्हणजे प्रस्तावना आहे.
- के. एम. मुखर्जीच्या मते प्रस्तावना ही आमच्या सार्वभौम सत्ताधीशांची जन्मकुंडली आहे.

* प्रस्तावना घटनेचा भाग.

→ बेरुबारी युनियन प्रकरण 1960 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने प्रस्तावना ही संविधान निर्मात्यांच्या मनाची गुरुकिल्ली आहे परंतु ती घटनेचा भाग नाही.

→ केशवानंद भारती खटला 1975 - सर्वोच्च न्यायालयाने पूर्वीचे मत नाकारले व प्रस्तावना घटनेचा भाग आहे असे नमूद केले.

→ LIC India case 1995 मध्ये पुन्हा प्रस्तावना घटनेचा भाग म्हणून आले.

→ परंतु, ① प्रस्तावना ही विधिमंडळाच्या अधिकाराच्या स्रोत नाही, ② ते नव्याच्या सृष्ट्या नाही.

* प्रस्तावना दुरुस्ती

→ सर्वोच्च न्यायालयाने नमूद केले की प्रस्तावना घटनेचा भाग असून, त्यात बदल करता येतो. परंतु तो बदल घटनेच्या 'मूळ गाभ्यावर' हल्ला करू नये.

→ यानुसार प्रस्तावनेत 1976 मध्ये दुरुस्ती करून समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, व अखंडता हे शब्द समाविष्ट.